

قربانگاه‌های انسانی توفت در بیت‌المقدس؛ بر اساس روایات عهد عتیق و منابع دوره اسلامی

جواد نیستانی*

دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

(از ص ۱۶۵ تا ۱۷۴)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۰/۳۰؛ تاریخ پذیرش قطعی: ۹۴/۱۲/۰۸

چکیده

توفت (در بیت‌المقدس کهن) که در زمان کنعانیان مکانی مقدس به شمار می‌رفته است، جایگاه قربانی‌های انسانی برای نكوداشت بعل بوده است. پیشینه قربانی و آیین‌های آن نزد قوم یهود به زمانی برمی‌گردد که اسباط اسرائیل سرزمین کنعان را در وادی اردن به رهبری یوشع (فوق: ۱۴۲۶ ق. م) تصرف کردند. در این قربانگاه‌ها نخستین‌زاده انسانی و کودکان نرینه به آتش سپرده می‌شد. ارمیای نبی نیز در سده ۶ ق. م در مخالفت با این آیین، منطقه توفت را «وادی قتل» نام نهاد. در منابع دوره اسلامی از این محل به عنوان جایگاه محشر نام برده شده است. نگارنده در مقاله حاضر کوشیده است چگونگی راه‌یابی و رواج بعل‌پرستی نزد اسرائیلیان و قربانی نخستین‌زاده‌ها، به‌ویژه کودکان را که به سبب نفوذ فرهنگ کنعانیان به وجود آمده بود، در دوره‌ای از تاریخ یهود بررسی و تحلیل کند.

واژه‌های کلیدی: توفت، بیت‌المقدس، بعل، یهود، قربانگاه‌های انسانی

* رایانامه نویسنده: jneystani@modares.ac.ir

۱. مقدمه

رسم قربانی از دیرباز نزد اغلب اقوام، فرهنگ‌ها و تمدن‌ها رایج بوده است. این سنت گاه به صورت اهدای قربانی‌های خونین دسته‌جمعی انسانی و حیوانی و گاه به صورت هدایای غیرحیوانی از گیاه و سنگ‌های قیمتی است. فروید بر این باور است که سابقه قربانی را باید در رسوم بعضی از اقوام کهنی جست که هدایای خوراکی و نوشیدنی همراه متوفی دفن می‌کردند؛ به بیانی دیگر، مفهوم ابتدایی قربانی هدیه‌ای بود که به خدایان و نیروهای طبیعت تقدیم می‌شد تا خشم آنها را به انسان‌ها فرونشانند و موجب آشتی بین قربانی‌دهنده با آن قدرت آسمانی شود (۱۳۶۲: ۲۲۰ - ۲۲۶). در شریعت یهود اجرای آداب و رسوم دینی خاص سنت قربانی، یکی از عبادات مهم به شمار می‌رفت. این آداب در فصل قداشیم (مقدسات) عهد عتیق آمده و به مناسک آن برای توبه، اعتراف، تقدیس، کفاره و شکرگزاری اشاره شده است (هاکس، ۱۹۲۸: ۶۹۱). قربانی‌های سوزاندنی برای کفاره گناهان بود که می‌بایست گاو و گوسفندان بی‌عیب نر را قربانی کنند؛ به این نوع قربانی «اولاه»، به معنای آنچه بالا می‌رود، گفته می‌شد؛ زیرا با سوختن آن دودش به مشام یهوه می‌رسید و او را خشنود می‌ساخت (مصطفوی، ۱۳۶۹: ۱۱۵). وجود نشان‌هایی از قربانی‌های انسانی در تاریخ قوم بنی‌اسرائیل، افزون بر قربانی‌های حیوانی و محصولات زمینی، حاکی از نفوذ دیگر آیین‌ها در دین یهود و بدعتی از سلطه فرهنگ کنعانیان بر یهودیان است. هدف مقاله حاضر بررسی چگونگی راه‌یابی و رواج بعل (Baal) پرستی نزد اسرائیلیان و قربانی‌های نخستین‌زاده، به‌ویژه کودکان، در دوره‌ای از تاریخ یهود است.

۲. موقعیت جغرافیایی

شهر قدیم بیت‌المقدس را از سه سوی وادی‌های ژرف فراگرفته بود؛ در شرق آن وادی قدرون (سیاه) و در جنوب و غرب وادی هِنوم قرار داشت. امتداد غربی وادی هِنوم در جنوب شهر بیت‌المقدس و در محلی به نام «بئر ایوب» به وادی قدرون می‌رسید که بنا بر کتاب مقدس، «توفت» (Tophet) به عمیق‌ترین بخش جنوب شرقی وادی هِنوم اطلاق می‌شده است (ارمیا، ۷:۳۱؛ دوم پادشاهان، ۱۰:۲۳)^۱. توفت هم‌اکنون حدود ۶۱۹ متر از سطح دریا ارتفاع دارد (سوسه، ۱۹۹۳: ۳۹۵ و نقشه مکان‌یابی). این منطقه در زمان کنعانیان جنگل‌ها و بوستان‌هایی داشته که در زمره مکان‌های مقدس به شمار می‌رفته (وهبه بباوی، ۱۹۹۰: ذیل توفت) و در منابع اسلامی نیز به سرسبزی این محل و مزارع بسیار آن اشاره شده است (ابن فقیه، ۱۹۸۸: ۹۷ و مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۴۷).

۳. وجه اشتقاق و تسمیه

نام این منطقه در نسخه‌های کهن کتاب مقدس به صورت‌های تفته، توفه و توفت آمده است (وهبه بباوی، ۱۹۹۰: همان‌جا). بین پژوهشگران درباره ریشه لغوی این واژه اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی توفت را واژه‌ای فینیقی - کارتاژی (عبودی، ۱۹۹۱: ۲۸۶) و شماری دیگر آن را آرامی و به معنای «آتشگاه» و یا پایه‌ای دانسته‌اند که بر روی آن آتش قرار می‌گرفته است (Smith, 1927: 377). افزون بر این، به درستی روشن نیست که تایی منقوط «ة» در انتهای این واژه مربوط به اصل و جزئی از آن است یا نشانه تأنیث است (Hastings, 1979: 12/388). توفت در کتاب اشعیا مکانی عمیق و وسیع با توده‌ای از هیزم برای افروختن آتش معرفی شده است (۳۰: ۳۲) و در کتاب دوم پادشاهان (۱۰: ۲۳) و کتاب ارمیا (۷: ۱۹) به نام ناحیه‌ای در وادی ابن هِنوم (یوشع، ۱۵: ۸؛ نحما، ۱۱: ۳۰)، وادی بنی هِنوم (کتاب دوم پادشاهان، ۲۳: ۱۰) و وادی ابن هِنوم آمده است (یوشع، ۱۵: ۱۵).

۸، ۱۶؛ دوم تواریخ ایام، ۲۸: ۳، ۳۳؛ ارمیاء، ۷: ۳۲). یهود به سبب مخالفت یوشیا (حک: ۶۳۹ - ۶۰۹ ق. م) با آتشگاه‌های بلند این وادی، آن را «جی هنوم» یا «جهنم» و نیز «زمین هنوم» خواند و پس از آن به تدریج جهنم به جایگاهی اطلاق شد که محل عذاب و عقاب بود (عبودی، ۱۹۹۱: ۲۸۶ و ۳۲۲؛ هاکس، ۱۹۲۸: ۹۲۴).^۲ ارمیاء نبی در سده ۶ ق. م و در مخالفت با آیین قربانی انسانی، توفت را وادی قتل نام نهاد (۷: ۳۲؛ ۱۹: ۶ و سوسه، ۱۹۹۳: ۳۹۵). در منابع اسلامی از این محل با عنوان «جایگاه محشر» نام برده‌اند (ابن فقیه، ۱۹۸۸: ۹۲؛ ناصر خسرو، ۱۳۵۶: ۳۷؛ Le Strange, 1965: 218).

۴. سابقه تاریخی

برای نخستین بار، به منطقه توفت در کتاب دوم پادشاهان (۲۳: ۱۰) و کتاب ارمیاء نبی (۱۹: ۷) در تقبیح آیین بعل‌پرستی اشاره شده است. پیشینه قربانی و آیین‌های آن به زمانی بازمی‌گردد که اسباط اسرائیل سرزمین کنعان را در وادی اردن به رهبری یوشع (فوق: ۱۴۲۶ ق. م) تصرف کردند. بنا بر آگاهی‌های موجود در کتاب مقدس، کهن‌ترین سنت پیشکشی قربانی در سرزمین فلسطین مربوط به پادشاهی سلیمان (حک: ۹۷۱ - ۹۳۱ ق. م) است؛ وی نخست، مذبح مسین کوچکی در میانه معبد خود در قدس قدیم ساخت (کتاب اول پادشاهان، ۸: ۶۴ و Smith, 1927: 378)، اما تأثیر و نفوذ تدریجی آیین کنعانی و پرستش بعل در کنار یهوه سبب شد که از زمان پادشاهی سلیمان، آیینی تازه در میان بنی‌اسرائیل پدیدار شود. بنا بر باورهای کنعانیان هر قطعه‌ای از زمین، بعلی حامی داشت و حاصلخیزی آن مدیون حضور آن بعل بود. عبرانیان به تقلید از کنعانیان برای موفقیت در کاشت و برداشت و افزایش محصول از خدایان و الهه‌های بومی آن سرزمین یاری می‌جستند و با حفظ ایمان به یهوه، خدای بنی‌اسرائیل، در جشن‌های بهاره و پاییزه کنعانیان شرکت می‌کردند (Leick, 1991: 18-2). آنان میوه‌های نوبر و گوسفندان نوزاد را در مزارع خویش به رسم قربانی برای خدای بعل تقدیم آتش می‌کردند (Noss, 1990: 501-502; Widengren, 1969: 244-245). بنا بر کتاب مقدس، سلیمان به اغوای همسرانش که به آیین بعل‌پرستی گرایش یافته بودند، در خارج از معبد رسمی خویش در شهر بیت‌المقدس در کوهی در مقابل شهر، مکانی سنگی و مرتفع و قربانگاهی دائمی بنا نهاد و سه بار در سال نیز مراسم پیشکشی برای همه‌سوزی و قربانی‌های آتش در آن انجام می‌داد (کتاب اول پادشاهان، ۹: ۲۵؛ ۴۸۵؛ Smith, 1927: 378). اسرائیلیان نخستین که این بلندی‌های مقدس را «باماه» می‌نامیدند (آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۸۵)، ایجاد قربانگاه‌های مسین را که ویژه اهدای پیشکشی شاه بود تا دوره‌های بعد ادامه دادند (Smith, 1927: 485). افزون بر این، ساخت قربانگاه‌های سنگی که همراه با آتشدان دائمی و آتش فروزان همیشگی بود، در خارج از محوطه معبد اصلی و در خارج از شهر ادامه یافت (Ibid: 487). با وجود مخالفت‌های مداوم پیامبران بنی‌اسرائیل که از سیطره کامل آیین بعل‌پرستی بیمناک بودند، قربانی انسانی و نخستین‌زاده حتی تا زمان پادشاهی آحاب (۸۷۴ - ۸۵۲ ق. م) و میثع (نیمه دوم قرن ۹ ق. م)، حاکم موآب ادامه یافت (کتاب پادشاهان، ۱۳: ۲۶ - ۲۷؛ آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۹۲ و Encyclopedia of Judaica, 1972: 12/230).

پژوهشگران خاستگاه قربانی نخستین‌زاده و نثار آن را به آتش مربوط به درهم‌آمیختگی نژادی دوره‌ای از تاریخ یهود (Hastings, 1979: 12/388) و نفوذ آیین بعل‌پرستی کنعانیان در دوره‌های پیش از اسارت (اسارت اول در ۵۹۷ ق. م) دانسته‌اند (آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۹۴). به نظر می‌رسد پس از استقرار اقوام سامی‌نژاد در شمال سوریه و فلسطین و اشتغال آنان به کشاورزی و دامداری، بعل‌پرستی در میان آنان رواج یافته است؛ زیرا ایشان بعل را

اصل مذکر در باروری زمین می‌دانستند و بر آن باور بودند که او گله‌ها را در مراتع پرورش و افزایش می‌دهد (Miller, 1973:53 & Keller, 1975: 268). اسکلِت کودکانی که نثار آتش می‌شد، در کاوش‌های گزر (Gzer) فلسطین مربوط به دوره کنعانی - یهودی مؤید همین باور است (Hastings, 1979: 12/388).^۳ افزون بر این، برخی این آیین را برگرفته از فرهنگ کارتاز و قربانی کودکان در سده‌های ۷ - ۸ یا ۱۰۰ ق.م دانسته‌اند که برای خدای بعل حمّون (Baal Hammon) انجام می‌شد و آثار آن در مقبره‌هایی در ۱۹۲۱م به دست آمده است و نیز آن را تحت‌تأثیر قربانی‌هایی از این دست در میان قبایل عرب پیش از اسلام دانسته‌اند (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۱۰؛ عبودی، ۱۹۹۱: ۲۸۶؛ فنتر، ۱۹۸۱: ۸۱ و Smith, 1927: 373).

کشفیات باستان‌شناسی در منطقه چونی کارتاز و به دست آمدن آثاری از توفت (قربانگاه انسانی و محل آتش) مربوط به ایزد بانوی «تانیت» یا «پنه بعل» (به معنای چهره بعل) که بر بعل حمّون (به معنای محرابه‌های بخوردان) مقدم است، در این ناحیه شاهدهی بر دیرینگی این آیین در کارتاز از سده هشتم تا نابودی این شهر در ۱۴۶ ق.م به دست رومیان است (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۱۰).

بر اساس روایت کتاب مقدس، این سنت در زمان پادشاهی آحازبن یوتام (حک: ۷۴۱-۷۲۵ ق.م) از آشور گرفته شد؛ بنا بر این روایت، آحاز^۴ که از سویی با یورش‌های مداوم آریاییان مواجه بود و از سوی دیگر، از دولت قدرتمند آشور و پادشاه آن (تیگلات پلاسر) بیم بسیاری داشت، بر آن شد تا با نزدیکی به این دولت مقتدر از حمایت آنان در برابر توسعه‌طلبی آرامیان برخوردار شود؛ از این رو، به آیین آشور که اولاد خود را از آتش می‌گذراندند، گردن نهاد و فرزند خود را نیز نثار آتش و ایزد مولوخ (Moloch) یا بعل حمّون کرد (Roux, 1964: 56).^۵ دولت آشور نیز آشوب آرامیان مخالف حکومت آحاز را فرو نشاند و سرزمین‌های بسیاری را در شمال کشور اسرائیل به تصرف خود درآورد. آحاز سپس به دمشق رفت که تیگلات پلاسر آن را به تصرف درآورده بود و بر اساس قربانگاه آن تغییراتی در قربانگاه شهر کهن قدس پدید آورد (کتاب دوم پادشاهان، ۱۶: ۷-۱۵). شایان توجه است که بدعت آحاز نه فقط ارائه سنت معماری جدید که تغییر در تمامی نهادهای دینی بود (Smith, 1927, 329). همین اقدام، یعنی خطر سیطره کامل آیین بعل‌پرستی، سبب مخالفت و مبارزه انبیا و مصلحان دینی چون عاموس، اشعیا و ارمیا شد. اشعیا که در این زمان می‌زیست، به شدت به مخالفت با آن برخاست و مردم را از قربانی کردن فرزندانشان بازداشت.

برخی از شاهان بنی‌اسرائیل نیز در رواج آیین کنعانیان مؤثر بودند؛ چنان‌که در ایام حکومت منسی (حک: ۶۹۸ ق.م، فو: ۶۴۲ ق.م) که بر خلاف پدر خویش، حزقیاء، بعل‌پرستی را ترویج می‌کرد، دیگر بار تقدیم قربانی به آتش رونق گرفت و اشعیا که مردم را از این کار بازمی‌داشت، به قتل رسید. منسی معابدی برای بعل‌های گوناگون برپاداشت و پسر خود را به عنوان قربانی برای فرونشاندن عطش کودک‌خواری مولوخ یا بعل در توفت به آتش تقدیم کرد (دوم پادشاهان، ۲۱: ۲-۹؛ ارمیا، ۱۹: ۶، ۱۲-۱۴)، اما اندک‌اندک این آیین که با تسلط آشوریان رواج یافته بود، با کاهش قدرت این امپراتوری و زوال آن رو به افول نهاد؛ چنان‌که اصلاح دینی بزرگی در عصر نوه منسی، یوشیا (حک: ۶۳۹-۶۰۹ ق.م) پدید آمد؛ از همین رو، سنت قربانی در بلندی‌های باماه به شدت منع شد و این آیین تنها در معبد یهوه مورد پذیرش قرار می‌گرفت.

بنا بر کتاب دوم پادشاهان، یوشیا مکان‌های بلند نواحی حکومت خود، به‌ویژه قربانگاه‌های سنگی «توفت» را که در وادی بنی هنوم بود، نجس ساخت تا دیگر کسی پسر یا دختر خود را برای مولوخ از آتش نگذراند»

(۲۳:۱۰). با این همه، کوشش‌های یوشیا سبب محو کامل بعل‌پرستی و قربانی آتش نشد (Hastings, 1979: 12/388)؛ چه، بنی‌اسرائیل اندکی بعد در زمان پیامبر دیگر خویش، ارمیا (ح ۵۸۶ ق.م) نیز بدین کار مبادرت ورزیدند و او نیز چون اشعیا به مبارزه با این آیین برخاست و وادی توفت را به کنایه «وادی قتل» خواند (ارمیا، ۷:۳۲).

به نظر می‌رسد دستور منع قربانی فرزندان در تورات مربوط به پس از اسارت باشد؛ چنان‌که در کتاب لایوان کسانی که فرزندان خود را به مولوخ یا بعل تقدیم می‌کنند، به مجازات مرگ محکوم شده‌اند (۲۵:۲۰) و یا در سرودی، قربانی فرزندان نکوهش شده و این عمل را عاملی برای نجس کردن سرزمین مقدس ذکر کرده است (آشتیانی، ۱۳۶۴: ۲۹۵). با این حال، آیین قربانی انسانی و سوزاندن در آتش ظاهراً در برخی نواحی چون آمون و موآب ادامه یافت و در توفت نیز تا سدهٔ دوم ق.م وجود داشته است (Hastings, 1979: 12/388).

۵. معابد و آیین‌ها

به رغم طرح‌های بازسازی پیشنهاد شده‌ای که از آثار بسیار کهن وادی قدرون در برخی تحقیقات جدید وجود دارد (روبرتس، ۱۹۹۶: ۱۶۴-۱۶۵)، آگاهی ما از شکل دقیق معماری قربانگاه‌های درهٔ توفت و محل سوزاندن اجساد انسانی به سبب ویرانی آنها بسیار اندک و تنها مبتنی بر کتاب مقدس است. با اجرای کاوش‌های باستان‌شناسی در ۱۹۲۱م در منطقهٔ پونی کارتاژ که به قربانگاه‌های آتش تعلق دارد، هزاران خمرهٔ حاوی استخوان‌های آهک‌اندود کودکان خردسال و پرنده‌ها و حیوانات کوچک جثه یافت شده است. سنگ گورهای کوچک که در محل‌های دفن این خمره‌ها نصب شده‌اند، اغلب به «تانیت» یا «پنه بعل» و بعل حمون اهدا شده است (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۱۰-۲۱۱ و تصاویر ۴-۲). برای نکوداشت بعل ظروفی از طلا و نقره می‌ساخته و در معابد می‌نهادند (دوم پادشاهان، ۲۳: ۴). بنا بر آنچه در کتاب مقدس آمده است، درون هر یک از معابد نخستین، مذهبی مسین برای سوزاندن قربانی‌ها وجود داشته است (کتاب اول پادشاهان: ۶۴۰ و Smith, 1927: 378). بقایای یکی از این معابد که در کاوش‌های باستان‌شناسی فلسطین به دست آمده است، محوطه‌ای را نشان می‌دهد که در وسط آن دو مذبح برای سوزاندن هدایا وجود دارد (Keller, 1975: 268). به نظر می‌رسد بناهای درهٔ توفت نیز در دورهٔ آحاز به مانند بلندی‌های مقدس باماه در دورهٔ سلیمان از سنگ ساخته شده و آتشدان آن نیز سنگی بوده است (Smith, 1927: 388-485, 487). بنا بر کتاب دوم پادشاهان (۱۶:۶) آحاز قربانگاه خود را به شیوهٔ قربانگاه دمشق ساخت که سکویی سنگی بود (Ibid: 485).

در منابع قرون نخستین اسلامی و پس از آن، از آرامگاه‌ها، کنیسه‌ها و صومعه‌های وادی ساهره یا وادی جهنم بسیار سخن گفته شده است (ابن فقیه، ۱۹۸۸: ۹۲؛ مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۴۷؛ ادریسی، ۱۹۸۹: ۳۶۲؛ هروی، ۱۹۵۳: ۲۸؛ عمری، ۱۹۸۵: ۱۳۷؛ سیوطی، ۱۹۸۲: ۱۲۹/۱؛ ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۹۶/۱). بنا بر توصیف ناصر خسرو که در ۴۳۸ ه.ق از شهر بیت‌المقدس دیدن کرده است، بین جامع و دشت ساهره وادی‌ای عظیم و عمیق با بناهایی بزرگ و گنبدی سترگ وجود داشته که به «خانهٔ فرعون» مشهور بوده و موجب شگفتی هر بیننده‌ای می‌شده است (۱۳۵۶: ۳۷). به نوشتهٔ او این وادی در عهد خلافت خلیفهٔ دوم به «وادی جهنم» شهرت یافته است که به نظر درست نمی‌نماید. مقدسی نیز در توصیف خود از وادی جهنم به وجود چند کلیسا در آن، از جمله کلیسایی بر گور منسوب به حضرت مریم و گورستان و چند صومعه یاد می‌کند (مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۷۲).

۶. نتیجه

قربانگاه‌های انسانی بیت‌المقدس در بخش جنوب شرقی وادی عمیق هنوم (واقع در جنوب و غرب بیت‌المقدس کهن) به نام توفت قرار داشته است. این منطقه در زمان کنعانیان جنگل‌ها و بوستان‌هایی داشته که در زمره مکان‌های مقدس به شمار می‌رفته است. به منطقه توفت برای نخستین بار در کتاب دوم پادشاهان و کتاب ارمیاء نبی در تقبیح آیین بعل‌پرستی اشاره شده است. پیشینه قربانی و آیین‌های آن نزد قوم یهود به زمانی باز می‌گردد که اسباط اسرائیل به رهبری یوشع سرزمین کنعان را در وادی اردن (فو: ۱۴۲۶ق. م) تصرف کردند.

تأثیر و نفوذ تدریجی آیین کنعانی و پرستش بعل در کنار یهوه سبب شد که از زمان پادشاهی سلیمان، آیینی تازه در میان بنی‌اسرائیل پدیدار شود. بنا بر باورهای کنعانیان هر قطعه زمین، بعلی به عنوان حامی داشت و حاصلخیزی آن مدیون حضور آن بعل بود. عبرانیان به تقلید از کنعانیان برای موفقیت در کاشت و برداشت و افزایش محصول از خدایان و الهه‌های بومی آن سرزمین یاری می‌جستند و با حفظ ایمان به یهوه، خدای بنی‌اسرائیل، در جشن‌های بهاره و پاییز کنعانیان شرکت می‌کردند. به نظر می‌رسد خاستگاه قربانی نخستین‌زاده و نثار آن به آتش، مربوط به درهم آمیختگی نژادی دوره‌ای از تاریخ یهود و نفوذ آیین بعل‌پرستی کنعانیان در دوره‌های پیش از اسارت (اسارت اول در ۵۹۷ ق. م) باشد. همچنین به نظر می‌رسد دستور منع قربانی فرزندان در تورات نیز مربوط به پس از اسارت باشد؛ چنان‌که در کتاب لاو یان کسانی که فرزندان خود را به مولوخ یا بعل تقدیم می‌کنند، به مجازات مرگ محکوم شده‌اند و یا در سرودی قربانی فرزندان نکوهش شده است و این عمل را سبب نجس کردن سرزمین مقدس می‌داند.

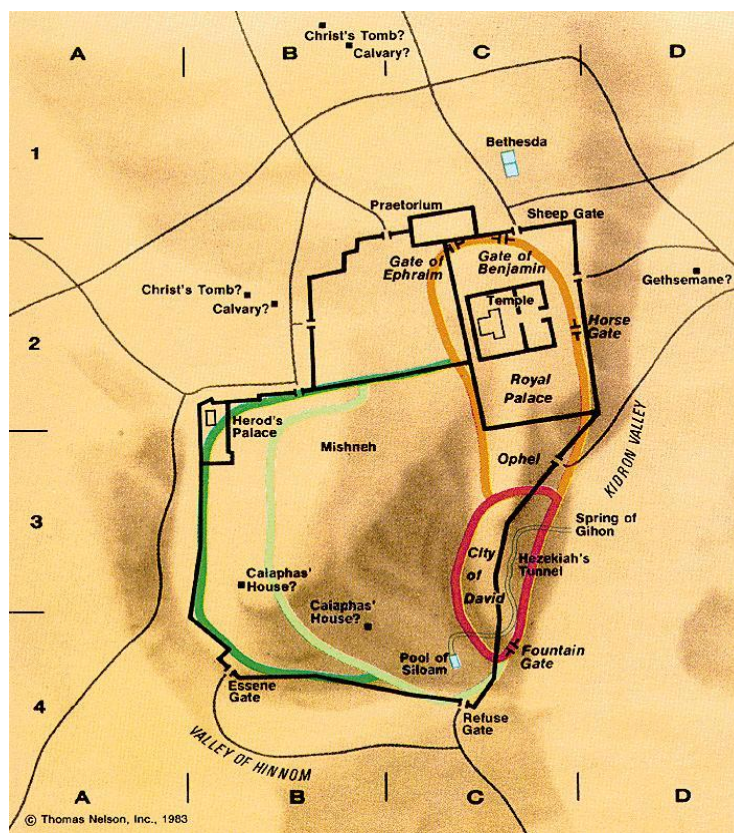
آگاهی ما از شکل دقیق معماری قربانگاه‌های دره توفت و محل سوزاندن اجساد انسانی به سبب ویرانی آنها بسیار اندک و تنها مبتنی بر کتاب مقدس است. بنا بر آنچه در کتاب مقدس آمده، درون هر یک از معابد نخستین، مذهبی مسین برای سوزاندن قربانی‌ها وجود داشته است. بقایای یکی از این معابد که در کاوش‌های باستان‌شناسی فلسطین به دست آمده است، محوطه‌ای را نشان می‌دهد که در وسط آن دو مذبح برای سوزاندن هدایا وجود دارد. به نظر می‌رسد بناهای دره توفت نیز در دوره آحاز به مانند بلندی‌های مقدس باماه در دوره سلیمان از سنگ ساخته شده و آتشدان آن نیز سنگی بوده است. بنا بر کتاب دوم پادشاهان، آحاز قربانگاه خود را به شیوه قربانگاه دمشق ساخت که سکویی سنگی بود.

در منابع قرون نخستین اسلامی و پس از آن، از آرامگاه‌ها، کنیسه‌ها و صومعه‌های وادی ساهره یا وادی جهنم بسیار سخن گفته شده است. بنا بر توصیف ناصر خسرو که در ۴۳۸ ه.ق از شهر بیت‌المقدس دیدن کرده است، بین جامع و دشت ساهره وادی‌ای عظیم و عمیق با بناهایی بزرگ و گنبدی سترگ وجود داشته که به خانه فرعون مشهور بوده است.

پی‌نوشت

۱. درباره وادی‌های یاد شده (نک: Kenyon, 1974: 36-38; Ottosson, 1988).
۲. برای نام‌های دیگر این وادی (نک: مقدسی، ۱۹۸۷: ۱۴۷؛ ناصر خسرو، ۱۳۵۶: ۳۷؛ عمری، ۱۹۸۵: ۱۳۷).
۳. برای کاوش‌های باستان‌شناسی (نک: Stern, 1992: 498-502).
۴. درباره وی (نک: Encyclopedia of Judaica, 1972: 2/455).

۵ درباره مولوخ (نک: سفرلاو یان، ۱۸: ۲۱؛ اول پادشاهان، ۵: ۱۱). بنا بر تحقیقات اخیر، ایزد مولوخ، اصطلاحی برای قربانی اطفال در دین فنیقی - کنعانی بوده است (وارنر، ۱۳۸۶: ۲۱۰).

نقشه مکان بابی دره توفت با حرم شریف بیت‌المقدس (مأخذ: www.mmdtkw.org)

تصویر ۱- منطقه امروزی توفت (مأخذ: www.mmdtkw.org)

تصویر ۲- استل‌های به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی
(مأخذ: www.Direct.com)

تصویر ۳- استل‌های به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی
(مأخذ: www.Direct.com)

تصویر ۴- استل‌های به دست آمده در کاوش‌های باستان‌شناسی (مأخذ: www.mmdtkw.org)

منابع

- آشتیانی، جلال‌الدین (۱۳۶۴)، تحقیقی در دین یهود، تهران، نگارش.
- ابن بطوطه (۱۳۷۰)، سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، طرح نو.
- ابن فقیه (۱۹۸۸)، مختصر کتاب البلدان، بیروت، دارالصادر.
- ادریسی، محمدبن محمد (۱۹۸۹)، نزهة المشتاق، بیروت، عالم الکتب.
- روبرتس، دیوید (۱۹۹۶)، الاراضی المقدسه، طرابلس، جروس برس.
- سوسه، احمدنسیم (۱۹۹۳)، العرب و اليهود فی التاريخ، دمشق، العربی للاغان والنشر والطباعه.
- سیوطی، محمد (۱۹۸۲)، اتحاف الاخصا بفضائل المسجد الاقصی، به کوشش احمد رمضان، قاهره، الهیئة المصریة العامة لکتاب.
- عبودی، هنری (۱۹۹۱)، معجم الحضارات السامیه، طرابلس، جروس برس.
- عمری، ابن فضل‌الله (۱۹۸۵)، مسالک الابصار، به کوشش ایمن فواد سید، قاهره، المعهد الفرنسی.
- کتاب مقدس، عهد عتیق، فارسی، کتاب مقدس اورشلیم (۱۳۸۰)، ترجمه پیروزسیار، چاپ اول، تهران، نشرنی.
- فروید، زیگموند (۱۳۶۲)، توتم و تابو، ترجمه باقر ایرج‌پور، تهران، طهوری.
- فنتر، محمدحسین (۱۹۸۱)، «من فلسطین و ارض کنعان الی قرطاج»، دراسات فی تاریخ و آثار فلسطین، به کوشش شوقی شعث، حلب، مرکز الاثار الفلسطینیة.
- مصطفوی، علی اصغر (۱۳۶۹)، اسطوره قربانی، تهران، بامداد.
- مقدسی، محمد (۱۹۸۷)، احسن التقاسیم، به کوشش محمد محزوم، بیروت، مکتبه‌المثنی.
- ناصر خسرو (۱۳۵۶)، سفرنامه، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، زوار.
- وارنر، رکس (۱۳۸۶)، دانشنامه اساطیر جهان، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- وهبه بباوی، ولیم (۱۹۹۰)، دایرة‌المعارف الکتابیة، قاهره، دارالثقافه.

- هاکس، جیمز (۱۹۲۸)، قاموس کتاب مقدس، بیروت، مطبعه آمریکائی.
- هروی، علی (۱۹۵۳)، کتاب الاشارات الی معرفه الزیارات، به کوشش جانین سورویل، دمشق، المعهد الفرنسي.
- Hastings, J, 1979. *Encyclopedia of religion and ethics*, New York, Scribner.
- Encyclopedia of Judaica*, 1972. New York, Macmillan.
- Keller, W., 1975. *The Bible as history*, (trans. by Neil, W.), London, W. Morrow.
- Kenyon, K., 1974. *Digging up Jerusalem*, London, E. Benn.
- Gwendolyn, L., 1991. *A dictionary of ancient Near Eastern mythology*, London, Routledge.
- Le Strange, G., 1965. *Palestine under the Moslems*, New York, Khayats.
- Miller, S., and Miller, J.L., Harper, S., 1973. *Bible dictionary*, USA Webster's.
- Ephyaim, S., 1992. *The new Encyclopedia of archaeological excavation in the Holy Land*, New York, Carta.
- Noss, D.S.A., and Noss, J.B., 1990. *A history of the world's religion*, New York, Macmillan.
- Ottosson, M., 1988. Topography and eighty planning of the Extent of Jerusalem in: *studies in the history and archaeology of Palestine*, vol. III, Damascus, Fondations pieuses en mouvement.
- Roux, G., 1964. *Ancient Iraq*, London, G. Allen & Unwin.
- Smith, W.R., 1927. *Lectures on the religion of the Semites*, Stanly A. Cook (ed.), London, Black.
- Widengren, G., 1969. *Israelite- Jewish religion*, Historia Religionum, Leiden, Beril.
- www.Direct.com
- www.mmdtkw.org